

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN DÖNEMİNDE GERÇEKLEŞEN İLK FETİHLERİN SEBEPLERİ ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Doç.Dr. Mehmet AZİMLİ
Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Some Evaluations on the Reasons of the First Conquests that Occur in the Period of al-Khulafa al-Rashidun

In this article, at first the concept of war in Islam has been explained briefly. Afterwards, the reasons of the first conquests that occur in the period of al-Khulafa al-Rashidun have been studied from the political, economical and religious aspects alongside with the detailed examples. In addition, in this study it has been dealt with the peacefully conquests that directed by the Arabs consisting of the rudest humanbeings in the world by means of Islam.

GİRİŞ

Bu çalışmamızda, Hulefa-i Raşidîn dönemi ilk fetihlerin gerçekleşmesinin gerekçeleri ve bu fetihleri kolaylaştıran sebepler konusunda bazı değerlendirmelerde bulunmak istiyoruz. Konuya girmeden önce İslam fetihlerinin hukuksal temelini daha net anlamak için Hz.Peygamber dönemi savaşlarının gerekçeleri ve savaşın meşruiyetinin sebepleri konusunda bir takım bilgiler aktarmak istiyoruz.

Hz.Peygamber Dönemi Savaşları ve Sebepleri

İslam kelimesi “barış içinde selamette olmak” anlamına gelmektedir.¹ Gerek Kur’an’ın genel prensipleri, gerek Hz.Peygamberin uygulamaları, insanlar arası meselelerin savaşla değil, barış yolu ile halledilmesi yönündedir. Kur’an’daki: “Hepiniz topluca barışa giriniz.” “...Sizinle savaşmaz, barışı kabul ederlerse onlarla savaşmaya Allah izin vermemiştir.” “Barışa yanasırlarsa, sen de hemen yavaş.” “Din hakkında sizinle savaşmayan, sizi yurdu-

¹ Rağıp el-İsfehani, *el-Müfredat*, İstanbul, 1986, 350.

nuzdan çıkarmayanlarla dost olun." gibi ayetlerde bu durum güzel bir şekilde açıklanmaktadır.² Buna göre İslam'da savaş, bir anlamda zorunluluk gereği başvuru bir alternatif olmaktadır. Yani İslam, aslında semavi dinlerin hepsinde emredilen, evrensel doğruların ve insanlar arası huzurun gerçekleşmesini istemektedir.³ Bu bir idealdir ve bunu gerçekleştirebilmenin gereği olan cihadın sonucunda meydana gelebilecek olan ölüm-kalım durumunun her ikisinin de mükâfatı, Müslümanlar açısından cennettir.⁴ Bu anlamda İslam tarihini de bir savaşlar tarihi olarak değil, evrensel doğruların ve barışın yayılması çabası olarak algılamak gerekir.⁵ Şimdi Hz.Peygamberin savaş politikasına biraz göz atalım.

Hz.Peygamber, devamlı savaştan kaçınma politikası izlemiştir. Daha Mekke dönemindeyken, Müşriklere karşı saldırı önerisi getiren arkadaşlarına ret cevabı vermiştir.⁶ O, herhangi bir sebep olmaksızın, hiçbir yere ve hiçbir düşmanına savaş açmamıştır. Kaba bir tabirle "*Canım öyle istiyor, menfaatim bunu gerektirdi, işgal ediyorum.*" dememiştir. Onun dönemindeki savaşlar, tetkik edilirse ya bir savunma savaşıdır,⁷ ya bir ihanete cevap veriliyordur, ya saldırıya hazırlanan bir düşmana cevap verilmektedir.

Bedir Savaşı'nda ordu hazırlayıp Müslümanların üzerine yürüyen müşriklerdi ve Hz.Peygamber bu orduyu karşılamak durumunda kalmıştı. Uhut Savaşı'nda müşrikler Medine'nin yakınına kadar gelmişler ve onları Medine yakınında karşılayan Müslümanları mağlup etmişlerdi. Hendek savaşı yine Medine'de gerçekleşmişti. Hz.Peygamber, kan dökülecek bir savaştan kaçınma adına hendek kazdırarak, kan dökülmesini en aza indirmişti. Bu dönemdeki müşrik saldırıları, yoğun bir biçimde Medine'ye kadar ulaşmaktaydı.⁸

Hudeybiye antlaşmasının gerçekleştiği sırada Hz.Peygamberin barışı gerçekleştirmek için sarf ettiği gayret, hayretler vericidir. O, kan dökülmemesi için aleyhine gibi görünen birçok şarta, ashabın keskin muhalefetine rağmen katlanmıştır. Hudeybiye'de Müslümanlara saldıran müşrikleri yakalatmış ve bir jest yaparak hepsini affedip karşılıksız serbest bırakmıştır.⁹ Hayber Savaşı'nda savaşı yönetmesi için sancağı Hz.Ali'ye verirken: "*Ey Ali! Savaştığın Yahudilere haklarını haber ver. Onlardan birisinin hidayete gelmesi, kızıl develere sahip olmandan daha iyidir.*"¹⁰ demiştir. Mekke Fethi sırasında savaştan özellikle kaçınmış, şehri kan dökmeden almak için çok gayret sarf etmiştir.¹¹ O, özlemini duyduğu dünyayı, Adiy b. Hatem'e: "*...bir kadının tek başına Kadisiye'den*

² Bkz. Bakara, 2/208; Nisa, 4/90; Enfal, 8/ 61; Mümtehine, 60/8.

³ Muhammed Fadlallah, *İslam'da Kuvvetin Mantığı*, Çev; Vahdettin İnce, İstanbul, 1997, 59.

⁴ Tevbe, 9/111.

⁵ Ebu'l-Fazl İzzeti, *İslam'ın Yayılış Tarihine Giriş*, Çev; Cahit Koytak, İstanbul, 1984, 10.

⁶ Hz.Peygamber, Müslümanlara devamlı işkence eden Mekke liderlerine karşı saldırılar teklif eden sahabeye karşı çıkmıştır. Bkz. Nesei, *Sünen*, byy, trz., Cihat, 1.

⁷ Ziya Kazıcı, *İslam Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul, 1996, 91-98.

⁸ O dönemdeki seriyyelerin de birçok sebepleri bulunmaktadır. Misal verecek olursak Kürz b. Cabir Seriyyesi Medine'ye baskın yapan Araplara karşı yapılmıştı. Bkz. Suheyli, *er-Ravzu'l-Unf*, Beyrut, 2000, VII, 554.

⁹ Ebu Davut, *Sünen*, byy, trz., Cihat, 120.

¹⁰ Buhari, *Sahih*, byy, trz, Meğazi, 40.

¹¹ İbnü'l-Esir, *el-Kamil*, Beyrut, 1995, II, 246.

Mekke'ye kadar yolculuk yapabileceği bir dünya...” olarak anlatmıştır.¹² Bu durumu, İslam'daki savaş mantığını aktarırken Mahmut Şit Hattab, şu şekilde özetler: “Müslümanlar ilk saldıran taraf, yani düşmanlığı ilk başlatan taraf değil de zorlandıklarında savaşa giren taraf olmaktadır. Ayrıca verdikleri savaşta İslami ve askeri şerefle bağdaşmayan tavırlar almaya yeltenmezler. Bilakis anlaşmalara sadık kalır, hainlikten uzak durur, hastalara, yaralılara ve ailelere yardım eder, sivil halk kesiminden kadın, çocuk ve yaşlılara zarar vermeye itina gösterirler.”¹³

Hz.Peygamber dönemindeki Müslümanların savaşları tetkik edilirse, savaşlarda asıl olan hedefin insan öldürmek değil, insan kazanmak olduğu rahatlıkla görülecektir. Temel hedefi insanı yok etmek olan savaşın ahlaki yönü olur mu? Böyle bir savaşın ileri boyutta kazancı da olmaz. İnsanlık tarihi tetkik edilirse, toplumların birbiriyle yaptıkları savaşlar esnasında galip bir millet, kendilerine düşman bir toplumu kan dökerek, halkını ezerek, yok ederek, şereflerini ayaklar altına alarak ele geçirirse tarihsel bir vakıadır ki, sonraki yıllarda bu düşman toplumun neslinden gelenler veya bu zulmü kabul etmeyenler, bunun intikamını almaya çalışacaklardır. İnsan psikolojisinde bulunan bu yapı ile toplumlar, kendilerinden sonraki nesillere kendilerine yapılmış olan haksızlığı aktarmakta, bu da insanlarda bir öfke yığınına sebep olmakta ve fırsatını bulduğu bir anda ortaya çıkacaktır.

Bu bağlam içerisinde Hz.Peygamber dönemine bakarsak, Müşriklerle yapılan savaşlarda müşriklerin ölü sayısının çok az olduğunu görüyoruz. İşte işin sırrı buradadır. İnsanları katlederek toprak fethetme yerine, yürekleri fetheden Hz.Peygamber, on yıllık kısa bir sürede Avrupa büyüklüğünde bir toprağı en az can kaybıyla fethetmiştir.¹⁴ O, bunu “....bir kişiyi haksız yere öldürmek, bütün insanları öldürmek gibidir....”¹⁵ düsturunu uygulayarak başarmıştır.

Kuvvet zoruyla fikirler yayılamaz. Kur'an “ya dinimize dönersiniz ya da yurdumuzdan çıkarırız”¹⁶ politikası izlememiştir. Hz.Peygamber de İslamlaşmanın zorla olmayacağını bildiğinden dolayı toplumları bırakın, esirlere bile baskı yapmıyordu. Esir aldığı kabile şefi Sümame b. Usal, ondaki affediciliği görerek hiçbir zorlama olmaksızın İslam'a girmiştir.¹⁷ Hz.Peygamber, savaşlarda insan unsurunu devamlı olarak gözetmiş ve ordularına savaşlarda dikkatli olmalarını, esirleri öldürmemelerini, insan hayatının her şeyden daha önemli olduğunu söylemiştir. Hatta bir seferinde: “Müslüman oldum” diye teslim olduğu halde teslim olan kişiyi öldüren Üsame'yi sorgulamıştır. Üsame'nin: “Ya Rasulallah! Adam kılıç korkusundan iman etti Bundan dolayı öldürdüm.” şeklindeki

¹² İnsanların yolculuklarını toplu halde bile yapamadığı, kervanların yağmalandığı, yolcuların katledildiği, esir alındığı bir çağda bunları dile getirmiştir. Süheylî, VII, 478.

¹³ Mahmut Şit Hattab, *Komutan Peygamber*, Çev;Ahmed Ağırakça, İstanbul, 1988, 18.

¹⁴ Yaklaşık olarak iki taraftan toplam 250 kadar insan zayıyla bu başarı sağlanmıştır. Bkz. Muhammed Hamidullah, *Hız.Peygamberin Savaşları*, Çev; Nazire Erinç Yurter, İstanbul, Trz. 12. Son bir asırda ölenlerin sayısı, 19 asır boyunca ölenlerden fazla olması da düşündürücüdür. İbrahim Sarıçam, *Hız.Muhammed ve Evrensel Mesaj*, Ankara, 2003, 150.

¹⁵ Maide, 5/32.

¹⁶ İbrahim, 14/13.

¹⁷ Süheylî, VII, 550.

cevabına çok sinirlenmiş ve bunun üzerine şu meşhur sözünü söylemiştir: “*kalbini mi yardım?*”¹⁸ O, insan kazanmayı her açıdan daha önemli görüyor, Beni Cezime kabilesinden bazı kimselerin Müslümanlara teslim oldukları halde Halit b. Velit tarafından öldürülmeleri üzerine, Halit’i Allah’a şikâyet ediyor ve yapılan işten berî olduğunu söyleyerek diyetlerini tazmin ediyordu.¹⁹

Bu kadar barışçı bir politika izlenmesine karşılık Kur’an, Müslümanlara kendilerine saldıranlara, karşılık verilmesine izin vermiş, fakat aşırı gidilmesini yasaklamıştır: “*sizinle savaşanlarla savaşın, ancak haksızlık yapmayın.*”²⁰ Hz.Peygamber de Hendek savaşı sırasında Medine’yi kuşatıp yağmalamak ve katliam yapmak isteyen Arap ittifakı dağılınca: “*Artık cevap verme sırası bizde.*” diyordu²¹ ve gerekeni yaparak, bu savaşa katılan kabileleri gönderdiği seriyelerle cezalandırdı. Medine’deki Yahudilere Müslümanlık için hiçbir zorlama yapmadı,²² ancak anlaşmaları bozduklarında onları ceza olarak teker teker Medine’den sürdü.²³

Sonuçta Hz.Peygamber dönemi savaşları, yabancı saldırılara ve zulme karşı, Müslümanların can ve mallarını korumak için, uluslararası ahit ve teamülleri bozanlara karşı yapılmaktaydı. Hz.Peygamber Dönemi ile ilgili bu kısa izahlardan sonra, Hulefa-i Raşidîn Dönemi fetihlerin sebeplerini incelemek istiyoruz.

Hulefâ-i Râşidîn Dönemi Fetihlerin Sebepleri

Hz.Peygamberin ölümünden 11/632 yaklaşık yirmi yıl sonra Araplar Arabistan, Suriye, Mısır, Irak, İran’ın tamamını fethetmişlerdi. O günkü dünyanın en güçlü iki devletinden Bizanslıları, birçok savaşın yanında Ecnadeyn ve Yermuk gibi iki önemli savaşla, Sasanileri de birçok savaşın yanında Kadisiye ve Celula gibi savaşlarla dünya hâkimiyetlerini sona erdirmişlerdi. Çok fazla şehit verilmekten, kısa bir sürede bu kadar geniş toprakların fethedilmesi, eski ve yeni tarihçilerin dikkatini, Raşid Halifelerin fütuhât tarihini daha dikkatli bir şekilde incelemeye, sebeplerini araştırmaya çevirmiş, sonuçta bu dönemde gerçekleşen fütuhâtın edebiyatı oluşmuş ve bu fütuhât kayıtlara girmiştir.²⁴

Aslında Hulefa-i Raşidîn Dönemi fetihlerinin gerçekleşmesi tek bir sebebe dayandırılmaz. Dünya tarihinin aktif bir öznesi olmak üzere fetihlere başlayan Müslüman Arapları, bu fetihlere yönelen ve bu fetihlerin gerçekleşmesini kolaylaştıran değişik gerekçeler bulunmakla birlikte, üç tane başat gerekçe bulunmaktadır. Bunlar siyasi, ekonomik ve dini gerekçelerdir. Diğer bazı çok önem arz etmeyen gerekçelerden bahsedilse de, biz önemi açısından özellikle bu üç gerekçe üzerinde durmak istiyoruz. Şimdi bunları izah etmeye çalışalım.

¹⁸ Müslim, *Sahih*, byy, trz, İman, 159.

¹⁹ Süheyli, VII, 266.

²⁰ Bakara, 2/190, 194.

²¹ Süheyli, VI, 253.

²² Orhan Atalay, *Doğu Batı Kaynaklarında Birlikte Yaşama*, İstanbul, 1999, 129.

²³ Bu konuda Medine’deki Yahudi kabilesi olan Beni Kureyza’nın ölüm cezasıyla cezalandırılmadığı şeklindeki bir iddia ile yola çıkan ilginç bir çalışma için bkz. W. N. Arafat, “Medine Yahudileri ve Beni Kureyza hikayesi Üzerine Yeni Bakışlar”, *İslami Araştırmalar*, Çev; Şaban Öz, C. 17, sayı. 2, Ankara, 2004, 139.

²⁴ Bu konudaki klasik kitaplardan en ilginç Belazüri’ye ait olan Fütuhu’l-Buldan’dır. Bkz. Mustafa Nevin Abdülhalık, *İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet*, trc; Ahmet Özel, İstanbul, 1990,155.

Siyasi Gerekçeler

Müslümanlar, Hz.Peygamber döneminde olduğu gibi, Hulefa-i Raşidîn döneminde de kendilerine bir saldırı olmaksızın bir topluma savaş açmamışlardır. Müslümanların hiçbir sebep olmaksızın bir topluma savaş açmamasına Habeşistan'ın durumu güzel bir örnektir. Ciddi bir savaş tehlikesi arz etmeyen, anlaşmaları bozmayan bu ülkeye ne savaş açılmış, ne cizye teklifi yapılmış, ne de Necasî Müslüman olsa da hukuksal olarak küfür beldesi olan bu yere Müslümanlaşması için baskı yapılmıştır. Habeşistan'da, IV. yüzyıla kadar sadece birkaç Müslüman bulunmaktaydı.²⁵ Bu örnek, bu anlamda Müslümanların ilk fetihlerinin hedef ve gayesi açısından önemli bir durumdur.

Bu bağlamda ilk fetihler öncesi gerçekleşen Hz.Ebubekir dönemi Ridde savaşlarına göz attığımızda, savaşılan kabilelere karşı açılan savaşın haklı siyasi gerekçeleri bulunmaktadır.²⁶ Bu savaşlar, daha çok verdikleri sözlerden dönen, siyasi ayrılık isteyen, merkeze vermesi gereken vergiyi vermeyen Arap kabilelerine karşı yapılmış olup çoğunlukla da dinî değil, siyasidir.²⁷ Yani bunlarla İslam'dan ayrılmalarından dolayı değil, devlete karşı görevlerini yerine getirmedikleri, merkezle yaptıkları sözleşmeleri bozup vergilerini ödemedikleri ve bu durumu sistemli hale getirdikleri için savaşılmıştır.²⁸

Benzer gerekçeleri ilk fetihler için de söyleyebiliriz. İlk fetihlerin Bizans ve Sasaniler üzerine yapılmasının birçok siyasi sebepleri bulunmaktadır. Uluslararası savaşlar açısından düşündüğümüzde “kurtlar sofrası” diyebileceğimiz bir arena da,²⁹ Bizans ve Sasani devletinin her ikisi de Müslümanlara tecavüzde bulunmuştu. Bizans, Hz.Peygamberin elçisini öldürmüş, Kuzey Arabistan'daki kendine bağlı kukla devletleri Müslümanlara karşı tahrik politikaları içindeydi. Bu sebeple Hz.Ebubekir dönemi fetihleri bir anlamda Hz.Peygamber döneminde başlayan Mute, Tebuk gibi savaşların devamı niteliğinde idi. Kuzeye gönderilen kimi Müslüman davet heyetleri katledilmekle kalmıyor, Bizans'ın hâkim olduğu bölgede Müslümanlığını açıkça söyleyenler öldürülüyordu. Yani ilk kanı onlar

²⁵ T. W. Arnold, *İntişar-ı İslam Tarihi, Çev;* Hasan Gündüzler, Ankara, 1982, 124.

²⁶ Bu noktada rivayetlerde Ridde olayları sırasında gündeme geldiği belirtilen: “İnsanlar lailahe illallahdeyininceye kadar savaşmakla emrolundum.” hadisi savaşların dini gerekçe ile yapıldığı hissini verebilir. Bkz. Buhari, İman, 7; Müslim, İman, 8. Kanaatimizce bu hadiste tahsis bulunmaktadır. Hadisteki ifade ile kastedilenler, kendilerine devamlı başı eli uzatan Hz.Peygambere karşı, durmadan ihanet üzerine ihanet eden ve başka bir yol bırakmayan müşrik Arap kabileleridir ve bu uygulama onlara yönelik dönemsel bir uygulama olup, diğer milletler için geçerli değildir. Hz.Ebubekir de bu hadisi bu anlamda siyaseten kullanmıştır. Zaten hadiste geçtiği gibi bir Müslümanlaştırma uygulaması gerek ayetlere, gerek Hz.Peygamberin uygulamalarına uymamaktadır. Nitekim “Dinde zorlama yoktur” ayeti, oğlu Hıristiyan olan Husayn adlı Ensar'dan bir şahsın, oğlunu Müslümanlığa zorlaması ve Hz.Peygamberin bu şahsa böyle bir zorlamanın olamayacağını belirtmesi üzerine Hz.Peygambere destek mahiyetinde inmiştir. Taberi, *Camii'l-Beyan*, Beyrut, 1995, III, 22. Bkz. Ammara, Muhammet, *Laiklik ve Dini Fanatizm Karşısında İslam Devleti*, Çev; Ahmet Karababa, Salih Barlak, İstanbul, 1991, 211; Ahmed Keleş “ . . . savaşmakla emrolundum. ” Hadisi Örneğinde Hadislerin Tasnifi Problemi” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, C. 4 sayı. 2, Adana, 2004; Lüey M. Safi, “İslam'da Savaş ve Barış”, *İslami Sosyal Bilimler Dergisi*, Çev; Safiye Mortav Gülen, c. III, sayı, I, 64.

²⁷ Bkz. Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, İstanbul, 1996.

²⁸ Safi, 75.

²⁹ Fadlallah, 189.

dökmüş, ilk savaşı onlar açmıştı. Bütün bu katliamlara ve daveti engelleyenlere karşı cevap verilmesi gerekiyordu.³⁰ Sasanilerin düşmanlıkları da Hz.Peygamber dönemine dayanıyordu. Kisra, uluslararası kuralları hiçe sayarak Hz.Peygamberin gönderdiği mektubu, büyük bir tahkir örneği gösterip yırtmış ve bununla da kalmamış, Hz.Peygamberi yakalayıp getirmeleri için ta Medine'ye adam göndermişti.

Bizans ve Sasanilerin Müslümanlara yönelik bitmek bilmeyen saldırıları olmasa idi, muhtemelen ilk fetihler bu kadar yaygınlık kazanamayacaktı. Zaten tam bir kontrol mekanizması altında idare edilen Müslümanların fetihleri sırasında katliam ve gasp olmamasına rağmen, Hz.Ömer çok hızlı bir şekilde ilerleyen fetih anlayışının insan fıtratına uymayacağı, fethedilen kimi bölge halkları açısından kabullenilemeyeceği endişesiyle fetihlere ara vermek bile istemişti. İlk dönem İslam tarihinin en yoğun fütuhatının yapıldığı dönemde, Hz.Ömer hedefsiz, bilinçsiz, insana yönelik olmayan, cihat özelliğini yitirmiş, daha çok toprak gasp etmeye benzeyen bir fütuhat hareketine karşı çıkıyor, komutanlarının kendisinden izin almaksızın rasgele fütuhat yapmalarını istemiyordu.³¹ O, ordularının fütuhat konusunda hızlı hareket etmemelerini istiyordu. İran bölgesi komutanlarından Ahnef b. Kays, hızlı devam etmesi gereken fethe engel olduğu için Hz.Ömer'le tartışıyordu. İkinci halife, İran bölgesindeki savaşların sürekliliğinden rahatsızlığını: “*bizimle onlar arasında bir set olsaydı, ne biz onlara ne onlar bize ulaşırdı.*” sözleriyle ortaya koyuyordu.³² Hz.Ömer, cihat artık İslam'ı ulaştırmanın ötesinde askeri bir nitelik almaya başladığı için savaşı arzulamama politikasını her zaman ortaya koymuştu.³³ Mısır'ın fethi için izin isteyen Amr b. el-As'a: “*Mısıra girmeyin*” şeklinde bir emir vererek, bu bölgeye yönelen komutanına engel olmak istemişti. Fakat Amr bu mektubun içeriğini tahmin ettiğinden dolayı Mısır'ı fethettikten sonra mektubu açmıştı.³⁴

Hz.Peygamber döneminde Kuzey Arabistan'a Mute ve Tebuk savaşları ile başlayan seferler, Ridde hareketleriyle kesintiye uğramıştı. Ridde hareketleri bastırılınca ilk halife vakit geçirmeden orduları kuzeye yönlendirdi. İlk fetihlerin gerçekleştiği dönemin hemen öncesinde Bizans ve Sasanilerin kendi aralarındaki bitmeyen savaşlar, ağırlıklı olarak bu fetihlerin yapıldığı bölgelerde gerçekleşmişti.

³⁰ Daha fazla bilgi için bkz. Safi, 72.

³¹ Onun bu siyaseti belki de hızlı büyümenin getireceği sorunlarla başa çıkamama endişesiydi ve onun haklılığı Hz.Osman dönemi olaylarında kendini gösterdi.

³² İbnü'l-Esir, II, 550.

³³ Geniş bilgi için bkz. Mehmet Azimli, *Abbasiler Dönemi Babek İsyanı*, Ankara, 2004, 38vd.

³⁴ Belazurî, *Fütühü'l-Buldân*, Beyrut, 1991, 214. Hz.Ömer, kanaatimizce diğer toplumların bir anda, İslam'ı iyice tanımadan, İslami uygulamaları bilmeden, görmeden topraklarının ele geçirilip - her ne kadar Müslümanların dünyaca meşhur engin hoşgörüsü olsa da- toplumlarında Müslüman fatihlerin arkasından ikinci sınıf bir insan durumuna düşürülmesinin, ileriki yıllarda çok büyük sorunlar meydana getireceğini düşünüyordu. Bu sebeplerden dolayı kendisini dinlemeksizin fütuhata yeltenen komutanlarına ceza veriyordu. O, hiç kimsenin keyfi olarak başkalarını öldüremeyeceği, İslam'ı kendi emelleri için kullanamayacağı düşüncesindeydi. Bu yüzden halifeye danışmadan kafasına göre fütuhat yapan Halid b. Velit'in görevden alınması için Ebû Bekir'e baskı yapmış, dinletmeyince kendisi halife olunca -biraz da bu düşüncesinin bir sonucu olan bir icraat olarak- Halid'i görevden almıştı. (Geniş değerlendirmeler için bkz. Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul, 1992, 414.) Kendisinin savaşçılığını ispatlamak adına başına buyruk İran bölgesinde fetihlere kalkışan Ala b. Hadrami'yi cezalandırmıştı. (İbnü'l-Esir, II, 538.)

Bu savaşlar hem bu iki devleti ekonomik olarak tüketmiş, hem de bölge halkına koydukları ağır vergiler, yağma ve talanlarla bölge halklarının nefretini kazanmışlardı. Kuzey Arabistan'daki topluluklar olan Süryanîler ve Nesturîleri aşağılayarak ağır vergilerle sindirmişlerdi. Halkı ağır vergi zulmü altında eziyorlar ve mezhep değiştirme konusunda baskılar yapıyorlardı. Bizans Ortodokslarından farklı bir inanca sahip olan Hıristiyanların, kiliselerine el koyuluyor, katliamlar yapılıyordu. Örneğin M. 514 de Bizans Kayseri I. Iustinos, Ortodokslardan farklı düşünen birçok Süryanî'yi katletmişti.³⁵ Bizans Kayseri Mavrikos döneminde yapılan zulümler hat safhaya çıkmıştı. Bu dönemde Süryanîler, Humus yakınlarındaki Beytü's-Şems bölgesindeki merkeze toplayıp, tarihin en kanlı soykırımlarından biri gerçekleştirilmişti. İhtiyar, kadın, çocuk denmeden koyun boğazlar gibi kılıçtan geçirilmişti.³⁶

Ancak, bu baskılar ve ezilme dönemi Müslüman akınlarının bölgeye ulaşmasıyla bitti. Müslümanlar, Mümbit Hilal boyunca mütecavizlere karşı bölge halklarının kurtarıcısı oldular.³⁷ Bu anlamda Müslüman fetihlerinin başarısında Sasaniler ve Bizansın kendilerini halkın gözünde tüketmelerinin etkisi büyüktü.³⁸ Zaten o dönemde Bizans dinî-mezhebî güçlüklerle, Sasaniler idari zorluklarla boğuşuyordu. Gelen Müslüman akınlarına çok da önem vermediler, meselenin büyüklüğünü anladıklarında ise vakit çok geç idi.³⁹

Bu bağlamda güneyden gelen Arap fetihleri, bölgedeki özellikle Hıristiyanlık başta olmak üzere birçok dini ve mezhebi toplumlar için bir kurtarıcı güç olacak, Süryanîliğin yaralarını sarmasına, belki de bölgede Süryanîliğin bundan sonraki asırlarda yaşamasına sebep olacaktı. Bu sebeple bölgenin en önemli şehri olan Şam'ı Müslümanlar kuşattıklarında, şehri fethetmelerine yardım edenler de Hıristiyan papazlar idi.⁴⁰ Bölgedeki Hıristiyanlar, İslam ordusunu Hama civarında zurnalar eşliğinde şenlikler yaparak karşılamışlardı.⁴¹ Mezhep baskısından bıkan Kuzey Irak'taki Nesturiler ise Müslüman olmuşlardı.⁴²

Bizans imparatoru Heraklius, ordularının Müslümanlar karşısında ardı ardına malubiyetlerinin sebeplerini araştırmak amacıyla etrafındakiler ile yaptığı istişare sırasında, ihtiyar bir kişi: "*Müslümanların orduları gecelerini ibadetle geçirirken, gündüzlerini savaşla geçirmekte, iyiliği emretmekte, kötülükten engellemekte, parasını vermeksizin hiçbir şeyi yememekte, her yere barışla girip, galip gelince zulmetmemekte, verdiği sözleri yerine getirmektedir. Biz ise sözü müzden döner, halka zulmeder, içki içer, haramları işler, fesat çıkarırız.*" şeklinde bir açıklama yapmıştı. Heraklius, İslam ordusundaki Bedevî muharrik gücünün İslam'ın cihat ruhuyla birleşmesi sonucu ortaya çıkan gücün önemini kavramıştı. Ona yukarıdaki tarifi yapan şahsa söylediği şu sözler önem-

³⁵ İbnü'l-Esir, I, 333.

³⁶ Mehmet Çelik, *Süryanî Tarihi*, Ankara, 1998, I, 324.

³⁷ V. J. Parry, "İslam'da Harp Sanatı", *Tarih Dergisi*, Çev; Erdoğan Merçil, S. Özbaran, Fasikül, 13, trz. byy. 193.

³⁸ Parry, 193.

³⁹ Mantran, 89

⁴⁰ Belazürî, 128.

⁴¹ Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, Çev; Ali Zengin, İstanbul, 1995, 42.

⁴² İzzeti, 124.

lider: "eğer söylediklerin doğru ise, onlar şu ayak bastığım yerlere hakim olacaklardır." ⁴³ Ardından derhal ülkesinin topraklarının bir kısmını Müslümanlara bırakmış, meşhur sözü olan "elveda Suriye" diyerek İstanbul'a dönmüştü. ⁴⁴

Müslümanlar, fethettikleri bölgelerde kimseyi dine girme konusunda zorlamamışlardı. Sadece Müslüman olmaları için teşvik etmişlerdi. ⁴⁵ Hristiyanlara dinî bir baskı uygulanmamasını bizzat halife Hz.Ömer emrediyordu. ⁴⁶ Hz.Ömer döneminde bölgedeki gayrimüslim halklar, gerçekten birçok haklara sahiptiler. Bunlar Bizans dönemindeki gibi ağır vergiler ödemiyorlar, yalnızca eli silah tutanlarından vergi alınıyordu. ⁴⁷ Hz.Ömer'in Kudüs'te oturan Hristiyanlara verdiği emannamede belirttiği "bunlara haksızlık yapılmaması, güven içinde olmaları" gibi hususlar bunun bir göstergesidir. ⁴⁸ Halid b. Velid, Şam'a girdiğinde, halka verdiği emanname'de şöyle demişti: "Bu, Halid b. Velid'in şehre girdiği zaman Dımaşk halkına verdiği antlaşmadır. O, canlarının, mallarının korunacağı, kiliseleri, şehirlerinin surları ve evlerinin yıkılmayacağı ve iskân edilmeyeceğine dair kendilerine eman vermiştir. Onlar bu şartlarla Allah'ın ahdi ve Onun elçisinin, halifelerinin ve müminlerin zimmetindedirler. Eğer cizyelerini öderlerse, onlara yalnızca iyilikle muamelede bulunulacaktır." ⁴⁹

Bölgedeki insanlar ilk kez insan olduklarını, Yunanlılar ve Bizanslılarla eşit olduklarını Müslümanlar gelince anladılar. ⁵⁰ Bölgedeki Hristiyan ahalî, Ortodokslar tarafından Ehl-i Bidat sayıldıkları için zulme uğruyorlarken, Müslümanlar gelince tam bir hürriyet ve emniyet içinde varlıklarını devam ettirme imkanı buldular. ⁵¹ Müslüman orduların durumunu gözleyen İskenderiye pas piskoposu gözlemlerini şöyle aktarır: "Bunlar ölümü hayata, tevazuyu şöhrete tercih ediyorlar. Onlar için dünyanın hiç çekiciliği bulunmamaktadır. Dizleri üzerinde oturup azıcık yemek yiyorlar. Liderleri içlerinde sıradan birisidir.

⁴³ Ezdî, *Fütuhu's-Şam*, Kahire, 1970, 151; Taberî, *Tarihü'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, Beyrut, 1995, II, 445.

⁴⁴ Ezdî, 236; Belazürî, 140; İbnü'l-Esir, II, 493.

⁴⁵ Müslüman fetihlerin genel karakteri budur. Fethedilen toprakların halkları baskı ile İslamlaştırılmamıştır. Bunun en güzel örneklerini ilk dönem fetihleri içinde mütalaa edebileceğimiz güneydoğu Anadolu bölgesi fetihlerini gösterebiliriz. Bu bölge halkları Ruha antlaşması çerçevesinde Müslüman olmuşlardır ki, bu antlaşma metni bu durumun önemli bir belgesi olarak kitaplarımızda yer almaktadır. Bkz. Vakıdî, *Tarihü Futûhi'l-Cezire ve'l-Hâbûr ve Dıyarbekr ve'l-İrâk*, Dimeşk, 1996, 161. (Bu eser Vakıdî'nin *Fütûhü's-Şam* adlı eserinin bir bölümüdür.) Bu durum sadece ilk fetihler için de geçerli değildir. Tarihin en gaddar milletlerinden biri olarak anlatılan Moğollar, hiçbir baskı olmaksızın bu dine girmişlerdir. Müslümanlar, Endülüs'e bölge halkının zulümden bıkip, Müslümanları kurtarıcı olarak davet etmeleri üzerine gitmişlerdir. Balkanlara giden Osmanlılara, bölge halkı kucak açmış ve Hristiyan zulmünden bıkan Boşnaklar Müslüman olmuşlardır. Yine Hint Adaları, Zengibar, Filipinler, Malezya, Endonezya gibi yerler, askeri seferler bile düzenlenmediği halde, Müslümanlığın yayıldığı bölgeler olarak gösterilebilir. Bkz. Albrecht Noth, *Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta Kutsal Savaş*, Çev; İhsan Çatay, İstanbul, 1999, 25; Mustafa Fayda, "Fütuh", *DİA*, XII, 470.

⁴⁶ Taberî, II, 485.

⁴⁷ Belazürî, 130.

⁴⁸ P. Gabriel Akyüz, *Osmanlı Devleti'nde Süryani Kilisesi*, Mardin, 2001, Belge, 137.

⁴⁹ Belazürî, *Fütuhu'l-Buldan*, Beyrut, 1991, 169.

⁵⁰ İsmail R. Faruki, Luis L. Faruki, *İslam Kültür Atlası* Çev; Mustafa Okan Kibaroglu, Zerrin Kibaroglu, İstanbul, 1991, 246.

⁵¹ Will Durant, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev; Orhan Burhanettin, İstanbul, Trz., 56.

Köle efendi birbirinden ayırt edilemiyor. Namaza çağrılınca hep beraber namaza koşuyorlar."⁵²

Müslümanların, fetihler sırasında ve daha sonraki dönemde Hıristiyanlara karşı iyi davrandığını bir çok Hıristiyan müellifler teyit etmektedir. Bunlardan Aday Şer, Müslümanların Şam'ı fethetmelerini şu sözlerle anlatır: "Araplar Hıristiyanlara iyi davrandı. Allah'ın yardımıyla mutluluk hüküm sürdü. Hıristiyanların yürekleri, Arapların egemenliği ile sevinç duydu. Tanrı onları güçlendirdi ve muzaffer eylesin."⁵³ Benzer ifadeleri diğer Hıristiyan müelliflerde de bulmak mümkündür. Bunlardan Antakya Yakubi Patriği Büyük Mişel: "Allah İsmail oğullarını göndererek kiliselerimizi yıkan ve yağma eden Romalılardan intikam aldı...."⁵⁴ Ayrıca Süryani Abu'l-Farac, Bizanslıların Suriye'yi yağmalamalarını anlatarak: "Müslümanların daha insafli olduğunu ve kendi dindaşı olan Bizanslılardan daha iyi olduklarını" ifade eder.⁵⁵

Hulefa-i Raşidîn Dönemi fetihlerinin başarısının siyasi sebeplerinden biri de, Bizans ve Sasanilerin hâkim olduğu topraklardaki Suriye, Mısır ve Irak bölgesi halklarının, fütuhatlar sırasında bölgeye gelen Arapları, kolayca benimsemeleridir.⁵⁶ Bunun en önemli sebeplerinden biri, gelenler, kendileri gibi Sami ırkındandı.⁵⁷ Bunları ticari kervanlar sayesinde tanıyorlardı. Araplar bölgedeki Süryaniler ve Aramilerle yakın bir ırkı oluşturuyorlardı.⁵⁸ Aynı bölgenin çocukları idiler, sünnet olma gibi benzer adetlere sahip idiler.⁵⁹ Süryaniler ve Aramilerle benzer bir dil konuşuyorlardı. Gelen Arapların dini olan İslam, Suriye ve Irak Hıristiyanlarına adeta bir Hıristiyan mezhebi gibi görünmüştü. Ayrıca bölgede yoğun bir Arap nüfusu da bulunuyordu. Bir örnek verecek olursak; Hire bölgesi halkı bölgeyi fetheden Halit b. Velit'e gelerek kendilerinin de Arap olduklarını söyleyerek, buna fasih Arapça konuşmalarını delil olarak göstermişlerdi.⁶⁰

Ekonomik Gerekçeler

Hulefa-i Raşidîn dönemi ilk fetihlerinin ekonomik gerekçelerle yapılıp yapılmadığı meselesi tarihçiler arasında tartışılmaktadır.⁶¹ Bu dönem fetihlerini bazı müellifler, "iklim bozukluğunun meydana getirdiği açlıktan dolayı, kuzeyin bolluk sahibi topraklarına saldırı" şeklinde aktarıp,⁶² fetihlerin açlık duygusu ile yola çıkan insanlar tarafından yapıldığı belirterek,⁶³ fetihleri sadece "yağma gayesiyle yapılan savaşlar" şeklinde göstermeye çalışmışlardır.⁶⁴ Bu iddiaların açmazı, aç

⁵² Faruki, (İbn Abdülhakem'in Fütuh'undan naklen) 241.

⁵³ Aday Şer, *Siirt Vekayinamesi*, Çev; Celal Kabadayı, İstanbul, 2002, 360.

⁵⁴ Faruki,(Mihail'den Naklen) 246.

⁵⁵ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, Çev; Ömer Rıza Doğrul, Ankara,1987, I,177.

⁵⁶ Mantran, 90.

⁵⁷ Leon Caetani, *İslam Tarihi*, Çev; Hüseyin Cahit, İstanbul, 1927, X, 104.

⁵⁸ Bernart Lewis, *Tarihte Araplar*, Çev; H. Dursun Yıldız, İstanbul, 2000, 72.

⁵⁹ Kalkaşendî, *Subhu'l-Aşa*, Beyrut, 1987, XIII, 282.

⁶⁰ Taberi, II, 307.

⁶¹ Marshall G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, çev; Heyet, İstanbul, 1993, I, 150.

⁶² Durant, 13.

⁶³ Caetani, X, 113.

⁶⁴ W. H.T. Gairdner, *Batının İslam Korkusu*, Çev; Hüseyin Küçükkalay, Konya, 1995, 50.

olan bu insanların kuzeye saldırmamasından sonra bolluğu ellerine geçirince, neden durmadan yollarına devam ettikleridir. Kuzeyin zenginliklerini eline geçiren bu fatihlerin durmadan ilerlemesinin ana ve en temel sebebi olarak sadece ekonomik durum gösterilemez.⁶⁵ Kaldı ki bu orduların fethettikleri bölgeleri yağmalamadıkları apaçık ortadadır. Eğer temel hedef açlık olsaydı, yağmacı bir ordu görünümünün tarihe yansması gerekirdi.

Yukarıda aktardığımız görüşlerde olduğu gibi, kuzeye doğru fethe çıkan bu orduların gerçekleştirdikleri fetihler esnasında, onları sürükleyen sebepleri sadece tek bir sebebe indirgemenin doğru olmadığını öncelikle belirtelim. Ancak fetihlerin sebepleri arasında hiçbir şekilde ekonomik sebeplerin olmadığını da söyleyemeyiz. Nitekim “bedevilerin kuzeydeki bolluk ve refah topraklarına ekonomik sebeplerle yönelmesi” şeklindeki bir düşünceyi doğrular nitelikte elimizdeki bazı veriler de bulunmaktadır. Sasani Kısrası Yazdicert, Müslüman elçilere: “...açlıktan dolayı kendi topraklarına saldırdıklarını, eğer isterlerse onları doyurabileceğini...” belirtmişti.⁶⁶ Onu bu düşüncelere sevk eden şey, tahminden öte eskiden beri tanıdığı, gerektiğinde kendi ifadesiyle doyurduğu, Arapların durumunu ortaya koymaktadır. Hz.Ömer Kudüs’e geldiğinde komutanları zengin bir halde görünce onlara hitaben “...karnınız doyalı iki yıl oldu, ne bu haliniz?” demişti.⁶⁷ Bu ifade, fethe çıkan Müslüman ordunun durumunu açıklaması açısından önemlidir. Hz.Ebu Bekir, Arabistan’da görevleri biten ve birliği sağlayan orduları kuzeye gönderirken, onlara cenneti müjdeleyen dinî argümanlar yanında,⁶⁸ ganimetlerle de müjdelemektedir.⁶⁹ Bu anlamda ilk halife, bedevilerin ruhunu bilen bir kişi olarak onları kuzeye yönlendirirken ganimetler müjdelemesi, ilk fetihlerin sebepleri içinde ekonomik düşüncelerin de olduğu izlenimini ortaya çıkarmaktadır.

Ancak burada konuyu daha anlaşılır kılma ve buradaki muğlaklığı giderme sadedinde bazı izahlarda bulunmak istiyoruz: İki yıl boyunca Müslüman Arapları uğraştıran Ridde harpleri yeni bitmişti. Ridde harpleri sırasında İslam’a karşı savaşan Bedeviler şimdi Müslümanların ordusuna katılmışlardı.⁷⁰ Ridde savaşlarıyla Arabistan’ı bir savaş kampına sokan ilk halife, muzaffer olmuş bu ordulara katılan ve katılmak isteyen bedevileri ne yapacaktı? Bu kurulan yeni ordu birliklerine alternatif bir savaş gösterilmese ne olacaktı? Bu hazır ordular nereye gidecekti?⁷¹ Doğrusu, yetersiz topraklara sahip bedeviler, eskiden beri yaptıkları kendilerini açlıktan doyuran yağmacılık olayı, Müslümanlar tarafından yasaklanınca ve bir merkeze bağlanıp tarih boyunca yapmadıkları bir şekilde bir hukuk düzeni altına girince, ne yapacaklardı? Arabistan’ın bozuk iklimi onları doyurmayaya yetmeyecekti. Eğer harekete geçmiş bu ordular, uygun bir şekilde bir hedefe

⁶⁵ Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, 38.

⁶⁶ İbnü'l-Esir, II, 457.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, II, 500.

⁶⁸ Ezdi, 2.

⁶⁹ İbnü'l-Esir, II, 335.

⁷⁰ Bu katılımların en güzel örneğini Tuleyha b. Esed teşkil eder. Bir zamanlar yalancı peygamber olarak Müslümanlara karşı savaşan bu şahıs, sonraları emrindeki kendi kabilesinden askeri birlikle beraber özellikle Kadisiye Savaşı’nda önemli kahramanlıklarda bulunmuştur. Bkz. Taberi, II, 421.

⁷¹ Philip K. Hitti, *İslam Tarihi*, Çev; Salih Tuğ, İstanbul, 1989, I, 214.

kanalize edilmez ise, içe dönük bir problem başlayacaktı. Ayrıca yeni biten Ridde savaşları sırasında meydana gelen acıları unutturacak, intikam duygularını kapatacak, kan davalarına son verecek bir yol bulunmalıydı.⁷²

İlk halife, Ridde savaşları sırasında mağlup olup, gururları incinen Arapların zihinlerini, bu malubiyetin etkisinden kurtarmak ve onların gayretlerini yeni bir yöne teksif etmek istedi. Bununla Ridde harpleri sırasında savaşın meydana getirdiği istenmeyen bazı olayların intikamını alma düşüncesini ortadan kaldırmak istiyordu. Ayrıca bu savaşlar sırasında Müslümanlara savaş açmış ve bu yüzden onlara karşı mahcup durumdaki Araplara, kendilerini ispatlamaları için fırsat vermek istiyordu. Yine eskiden beri yağma kültürü ve kan davaları ile meşgul olan bu insanlar arasında Arabistan'da kaldıkları zaman ortaya çıkabilecek ve hortlayabilecek kan davalarını önlemek için, bu insanlar topraklarından alınarak hiç vakit geçirmeden kuzeye yönlendirildi ve Araplara adeta: "işte *imkân, haydi kuzeye*" denildi.⁷³

İşte ilk halife coşkun bir şekilde hazır olan bu orduları,⁷⁴ aşağılık bir gayeden yüce hedeflere, kan davalarıyla uğraşmaktan insanları zulümden ve kölelikten kurtarmaya, yağmacılıktan zalimlerle savaşmaya yönlendirdi.⁷⁵ Böylece içe dönük bir kargaşa sonucu yeni dinin parçalanıp yok olmasını sağlayacak yeni fitnelerin önünü almış oldu. Orduları fetihlere göndererek yeni dinin parçalanmasını önlemiş oldu.⁷⁶

Ancak, ilk halife, orduları cepheye gönderirken, bu orduların başına hak-hukuk bilen, yağmacı bir zihniyetle hareket etmeyen, zulme engel olma adına hareket eden komutanlar tayin etti. Ordunun yönlendirici kadrosunda⁷⁷ Hz.Peygamberin terbiyesinden geçmiş çekirdek sahabe grubu vardı.⁷⁸ Ordu içinde çok saygı gören bu insanların olması, tarihte ender rastlanılan bir savaş ahlakının uygulanmasına etkileri büyük olmuştur. İlk halife bu komutanlara da yaptığı bir konuşmayla dünya tarihinde ender bulunan bir savaş ahlakı ortaya koyarak nasıl bir savaş yapılacağına sınırlarını çizmişti.⁷⁹

Bedeviler açısından ganimet elde ederek ekonomik gelir anlamı olan bu savaşlarda, orduları yönetenler açısından ekonomik bir sebep değil, dinî bir gaye vardı. Kuzeye gönderilen orduların liderleri olan fatihler, savaş hukukunun uygulanmadığı ve savaşın ancak katliam olarak bilindiği bir çağda ve dünyada, hukuku olan bir savaş disipliniyle orduyu yönlendirme açısından çok mahir idiler.⁸⁰ Komutanlar, bu orduları başıboş bırakmadılar. Eğer bu ordular, sıkı bir

⁷² Hitti, I, 219.

⁷³ Işılta, 36.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, II, 335.

⁷⁵ Bkz. Fayda, 296.

⁷⁶ Şahin Uçar, *İslam'da Mülk ve Hilafet*, İstanbul, 1996, 53.

⁷⁷ Ezdi, 11.

⁷⁸ Kaynaklarımızda "falan savaş sırasında orduda şu kadar sahabe vardı." gibi bilgiler bulunmamaktadır. Misal olarak bkz. İbnü'l-Esir, II, 453.

⁷⁹ İbnü'l-Esir, II, 335.

⁸⁰ Bedevilerin savaşçı bir ordu disiplini içinde hareket etmeleri batılıların devamlı hayrete düşürmüştür. Bkz. Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Orta Çağda İki Yahudi Seyyah'ın Avrupa, Asya ve Avrupa Gözlemleri*, Çev; Nuh Aslantaş, İstanbul, 2001, 17.

disiplin altında tutulmasalardı ve bedeviler olduğu gibi bırakılsalardı, muhtemelen yağmacı bir ordu profili ortaya çıkabilirdi.⁸¹ Onlar bedevilerdeki bu coşkunu ruhu iyi kullanıp en güzel bir şekilde kanalize ettiler.

Fetihleri yapan orduyu oluşturan bedevilerin -Kuran'ın ifadesiyle "kalplerine İslam'ın hedefleri tam olarak girmediklerinden"⁸²- hedefi ve geleneği yağma ve talan olsa da, lider tabakasının yönlendirmeleriyle böyle bir yağma ve talan gerçekleşmedi. Ahlakî ve hukukî bir zemin üzerinde yapılan bu savaşların sonuçları çok parlak oldu. Dinî baskılar olmadı. Katliamlar yaşanmadı. Sonuç olarak bu orduyu yönlendirenler, hedefi iyi tutturdular, Araplardaki coşkuyu ve arzuyu iyi yöne kanalize ettiler. Yani ekonomik sebeplerle, yeni dinin yayılmasına ket vuracak ve düzeni bozacak bu insan yığınlarını, ilkelerini çizdikleri bir savaş ortamına çekerek, coşkularının en güzel bir şekilde harcanmasına, insanlık için güzel bir fütühat örneğinin ortaya çıkmasına vesile oldular.

Bu ordulardaki lider tabakasının önemini ve Müslümanların fetihlerindeki asıl gayenin ekonomik yağma olmadığını göstermesi açısından şu örneği vermek istiyoruz. Şam bölgesi fetihleri sırasında Bizans'tan bir ordu geldiğini haber alan Ebu Ubeyde b. Cerrah, Hıristiyan ahaliden topladığı cizyeleri, paranın en fazla lazım olduğu bir savaş döneminde: "*onları koruma karşılığı bu parayı topladıklarını, şu anda ise buna güçleri yetmediği için çekileceklerini*" belirterek halka geri dağıtmak istemiştir. Bu olaya çok şaşırın Zimmiler, parayı almadıkları gibi, kendi dindaşları olan Bizanslılara karşı, Müslümanların başarılı olması için çalışmışlardır.⁸³ Bu olay, fetihlerde görevli orduların lider takımının savaş hukukuna riayetini, söze sadakatini, ahde vefasını ve onlar açısından meselenin para olmadığını göstermektedir.

Fetihler sonucu ele geçirilen topraklardaki uygulamalar da incelenirse, fetihlerdeki gaye ve hedefin anlaşılması açısından aydınlatıcı olacaktır. Fethedilen toprakların halkına üç şıklı bir savaş hukuku uygulandı. Fethedilen toprakların sahiplerine "Müslüman olma, cizye verme ve savaş" şeklinde üç teklifte bulunuldu. Aslında savaş uygulaması olarak düşmanın bütün mallarının yağmalandığı, gasp edildiği, insanların esirlik veya ölüm dışında başka bir şanslarının olmadığı o çağda, bu tekliften daha makul bir teklif olamazdı.⁸⁴

Buradaki ikinci şık olan cizye, belki ekonomik bir hedef olarak gösterilebilir. Ancak, İslam'ın yayılmasındaki en önemli etkenlerden biri, askerlik ve savaş vergisi olan cizye uygulaması idi. Aslında cizye, davetin bir başlangıcıydı. Daveteki asıl amaç para değildi. Cizye belki bir araçtı. Cizye sayesinde güvenlik içinde birlikte yaşama başlıyor ve İslam diğer din mensuplarına tanıtılıyordu. Savaş

⁸¹ Hz.Peygamber, yağmacı ve katliamcı bir gelenekten gelen bedevileri, savaş ortamlarına gönderirken devamlı uyarmıştır. Bkz. Buhari, Cihat, 147.

⁸² Hucurat, 49/14.

⁸³ Belazuri, 142.

⁸⁴ Fethedilen yerlerdeki insanların Müslüman olma, cizye, savaş gibi üç şık karşısında bırakılmaları, dönemsel bir olay olup, evrensel bir kaide değildir. Dönemsel zaruretlerin doğurduğu bir olaydır. Habeşistan'la bu tür üç şıklı ilişkinin yaşanmaması, bu uygulamanın evrensel olmayıp, dönemsel bir uygulama olduğu, o günün şartları içinde doğduğunun göstergesidir. Bu durumda cizye, o dönemde tehlike arz eden ve savaş ihtimali olan beldeler için uygulanmış olmaktadır.

ortamında ise bu mümkün değildi.⁸⁵ Cizyeyi yaşlılar, çocuklar, kadınlar, hastalar ve rahipler ödemiordu.⁸⁶ Ancak savaş yapabilecek eli silah tutan erkekler ödüyordu.⁸⁷ Orduya asker verenler -Azerbaycan bölgesindeki Ermeniler gibi- bu vergiden muaf tutuluyorlardı. Mecburi askerlikle karşılaştırılınca bu para çok hafifti. Cizye bu anlamda maddi bir yük değildi. Zaten cizyenin miktarı Müslümanlar bölgeye gelmeden önce Zimmilerin Bizans'a ödedikleri vergiden azdı.⁸⁸ Oran olarak Müslümanların zekâtı kadar olması,⁸⁹ meselenin esasının ekonomik olmadığını göstermekteydi.⁹⁰

Fetihlerdeki esas gayenin lider tabakası açısından, ekonomik olmadığını göstergelerinden biri de; Hz.Ömer'in fethedilen yerlerdeki arazileri, bütün sahabeyi karşısına alma pahasına fethedilen toprakları Müslüman fatihlere dağıtmamasıdır. O, Kur'an'daki ganimet ayetinin hükmünü uygulamamış ve Haşr suresi 10. ayeti temel alıp, buralardaki arazilerin yöre halkında kalacağına karar vererek, yöredeki insanların içlerindeki muhalefet duygusunu hafifletmeye çalışmıştı. Bu konuda sahabenin: "...Allah'ın emrini niye uygulamıyorsun..." şeklindeki yoğun itiraz ve baskıları altında kalmıştı. Ancak o, eğer böyle devam ederse bütün fethedilen arazilerin fatihlerin elinde kalacağını, bunun da yerli halkı devamlı ikinci sınıf vatandaşlar durumuna düşüreceğini, ileriki yıllarda tepkilere sebep olacağını, en önemlisi bu uygulamanın hiç de insani olmadığını, İslam'ın ruhuna uymadığını, düşünerek reddetmişti.⁹¹

Konuyu Hz.Peygamberin savaş ortamında sahabelerini nasıl yetiştirdiğinin güzel bir örneğini teşkil eden bir hadisle kapatalım. Bu aynı zamanda onların savaşlara bakış açısını göstermesi açısından da önemlidir: Hayber fethi sonunda bir sahabe Hz.Peygambere: "*hiçbir muharebede bu kadar ganimet elde etmedim.*" der. Hz.Peygamber bunun üzerine şu önemli sözleri söyler: "*Sana, yaptığın takdirde bu ganimetten daha fazla kazançlı çıkacağın bir şey haber vereyim mi? Farz namazlardan sonra iki rekat namaz kıl.*"⁹²

Dini Gereklçeler

İlk fetihlerin sebepleri sadedinde bazı Müsteşrikler: "*cihat, toprak zaptı ve daimî harp olan bir vecibedir.*" gibi görüşler aktarıp,⁹³ Müslüman fatihleri: "*bir*

⁸⁵ Safi, 66.

⁸⁶ Misal verecek olursak, Hz.Ömer'in Azerbaycan halkına verdiği eman şu şekildedir: "*Bu, Ömer'in amili Utbe b. Ferkat tarafından Azerbaycan halkına ve ehline verilmiş emandır. Azerbaycan'ın köyleri, kasabaları, halkları, canları, malları hepsi emandadırlar. Halklar maddi güçleri yettiği miktarda cizye ödeyeceklerdir. Bu cizyeden çocuk, kadın ve elinde hiçbir şey olmayanlar muaftır....*" Bkz. Taberi, II, 540.

⁸⁷ Belazuri, 131.

⁸⁸ Hitti, I, 219.

⁸⁹ Ammara, 211.

⁹⁰ Fetihlerde ekonominin esas gaye olmadığını Hz.Ömer'in cüzzamlı Hıristiyanlara para ödenmesini emretmesi olayı daha güzel açıklar. Bkz. Belazuri, 135.

⁹¹ Belazürî, 267.

⁹² Ebu Davut, Cihad, 168.

⁹³ Hans Kruse, "İslam Devletler Hukukunun Ortaya Çıkışı", *İslam Tetkikler Enstitüsü Dergisi*, Çev; Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul, 1971, c. 4, cüz, 3-4, sh. 57-65.

elde Kur'an, bir elde kılıç" olan insanlar gibi tanıtmaktadırlar.⁹⁴ Bazıları ise bunun normal olduğunu, Hristiyanlığın kılıçla yayılması gibi, İslam'ın da kılıç zoruyla yayılabileceğini belirtmektedirler.⁹⁵ Ayrıca Müslümanların fetihlerindeki başarıyı dinden kaynaklanan coşkunun ötesinde farklı sebeplere bağlama gayretiyle: "*Araplar, Bizanslıların ve Sasanilerin bilmedikleri türde savaşıyorlardı, ani manevra kabiliyetine sahip idiler, bu sebeple Bizanslılar ve Sasaniler yenildiler. O dönemde Bizans ve Sasaniler kendi aralarındaki savaşlarla güçlerini tüketmişlerdi. Bu noktadaki hâkimiyet boşluğunu Müslümanlar kolayca doldurdular.*" Şeklinde aktardıkları düşünceler de pek tutarlı değildir.⁹⁶ Çünkü, Bizanslılar ve Sasaniler, Arapları yakinen tanıyan komşu bir topluluk durumundaydılar. Üstelik Müslümanların Arabistan yarımadası dışında ilk karşılaştıkları devletin başkanı olan Heraklius, en büyük rakibi olan Sasanileri yakın zamanda yenmiş ve en muzaffer günlerini yaşıyordu. Müslüman Araplar her ne kadar çöle dayanıklı kimseler olsalar ve mağlûbiyet anında çöle çekilebilme avantajları onlara cesaret verse de,⁹⁷ ilk fetihler sırasında meydana gelen savaşlar daha çok Bizans'ın ve Sasanilerin topraklarında gerçekleşiyordu. Bu anlamda Arapların avantajları yoktu. Ayrıca silah ve nüfus yönünden de Araplar, iki büyük rakiplerine göre çok zayıf durumdaydılar. Müslüman Arapların gerçek bir ordu durumuna gelmeleri Kufe ve Basra ordugâh şehirlerinin kurulmasından sonra olmuştu.⁹⁸ Yine eğer aktarıldığı gibi Bizans ve Sasanilerin kendi aralarındaki savaşlar ile kendilerini tüketmeleri çok önemli bir faktör olsaydı, bu boşluğu Arabistan'ın kuzeyindeki Hireliler ve Ğassaniler gibi kurumlaşmış Arap devletlerin doldurması daha kolay olurdu. İlk İslam fetihlerinin başarısındaki sebepleri bunların dışında bir noktada aranmak gerekir.

Bu iddiaların geçersizliğini belirttikten sonra, ilk dönem fetihlerinin en önemli nedeni olarak dinin muharrık gücü olduğunu öncelikle vurgulamak istiyoruz. Çünkü İslam'da, savaşı emreden ayetler,⁹⁹ zulmü engellemeye yönelik emirlerdir. Kur'an, zulme, haksızlığa karşı savaş izni vermektedir.¹⁰⁰ Bu konudaki Kur'anî emirler, sadece Müslümanların zulme uğraması kaydına bağlanmamış, ezilen bütün insanları kurtarmak gibi bir boyutu da içererek, Müslümanlardan "sadece ezilen Müslümanların" değil, hiçbir din kaydı koymaksızın "yeryüzündeki bütün ezilenlerin" kurtarılmasını istemekte¹⁰¹ ve "*Niçin kadın, çocuk ve ezilenler için savaşmıyorsunuz.*"¹⁰² ayeti ile Müslümanlara, din farkı gözetmeksizin ezilen insanları, ezenlerin boyunduruğundan kurtarma görevi vermekte ve mükafat olarak bu uğurda ölenlere cennet müjdelemektedir. Müslümanlar açısından

⁹⁴ Hitti, I, 218.

⁹⁵ Carlyle, *Kahramanlar*, Çev; Behzat Tunç, İstanbul, 1976, 80.

⁹⁶ Işiltan, 33.

⁹⁷ Çöle dayanıklılık konusunda şu misal verilebilir: Halit b. Velit'in çöle girerken develere bolca su içirdiği ve bir şey yiyemesinler diye dudaklarını kestirdiği, çölde ise bu develeri keserek karnındaki suyu kullandığı belirtilir. Bkz. Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan*, Beyrut, 1991, 160.

⁹⁸ Parry, 194.

⁹⁹ Bakara, 2/193.

¹⁰⁰ Hac, 22/39.

¹⁰¹ Kasas, 28/5-6.

¹⁰² Nisa, 4/ 75.

düşünüldüğünde kendi dinlerinin diğer ülkelerde bilinmesi¹⁰³ ve ulaştırılması özgürlüğünün sağlanması,¹⁰⁴ diğer ülkelerdeki baskı altında kalan diğer din mensuplarının din özgürlüğünü engelleyen baskı ve zorbalığın kaldırılması,¹⁰⁵ insan için önemli olan beş şeyin korunması (din, akıl, mal, can, nesil), Kur'an ifadesiyle "fitnenin sona ermesi" için savaşıyorlardı.¹⁰⁶

Bu anlamda Müslümanlar bu fetihler için yola düşerken, içlerinde dinî duyguları, idealleri, hedefleri vardı. Yani fetihlerin dinî gerekçeleri bulunmaktaydı.¹⁰⁷ Onlar fethettikleri topraklara istekle geldiler. Sayıları az olmasına rağmen galip geldiler, çünkü dinden kaynaklanan duygular, onları sürüklüyordu. Müslümanlar, kendilerinden kat kat büyük, zorla toparlanıp getirilmiş Bizans ve Sasani ordularını, ağırlığı dinden kaynaklanan bir güç ve arzuyla yendiler. Bizans ve Sasanilerin yenilgisini burada aramak gerekir. Bu gerçeği anlayan Bizans Kayseri Heraklius, Müslüman orduların başarısının sebebini yanındakilere şöyle açıklamıştı: "*Onlar, sizin hayatı, yaşamayı sevdiğinizden daha fazla ölümü ve ahireti seviyorlar.*"¹⁰⁸

Bu fetihlerde dinden gelen bir coşku boyutu olduğunu, fazla söze hacet duymadan, vereceğimiz şu misal çok güzel anlatmaktadır. Ziyad b. Cez-Zübeydi derki: "*Mısır fethi sırasında Mısır halkı, Müslüman olup cizyeden kurtulmak veya cizye vermek konusunda serbest bırakılmıştı. Biz, Müslüman olmayıp cizye vermeye razı olarak Hıristiyan kalmak isteyenleri duydukça üzülüyor, cizyeye razı olmayıp Müslüman olanları duydukça, bir yeri fethettiğimizden fazla sevinç çığlıkları atıyorduk.*"¹⁰⁹ Başka bir misal verecek olursak: Kadisiye savaşı öncesi Sasanilerle görüşen Müslüman elçilere karşı taraftan yöneltilen "*Müslüman olursak bu topraklardan gider misiniz?*" sorusuna Müslüman elçiler: "*Evet gideriz ve buralara ancak ticaret için geliriz.*" demişlerdi.¹¹⁰ Sonuçta bu ordular, Hz.Peygamberin: "*...para, şan, şeref, yiğitlik, toprak elde etmek için değil de, Allah'ın yüce kelimesi yücelsin diye savaşanlar Allah yolundadır...*" sözünü kendilerine şiar yapan insanların komutası altındaydılar, bu coşku ile yola çıkmışlardı.¹¹¹

Bu noktada şu farkı da belirtmek gerekir ki, İslam'ı yaymak ile İslam'ı ulaştırmak farklı şeylerdir. Hulefa-i Raşidîn Dönemi fetihlerinde Müslümanlar ikincisini uygulamışlardır. Eğer bu fetihler sırasında Müslümanların hedefi, her halükarda dinin ulaştırılması değil, dinin yaygınlaştırılması ve Müslüman sayısının çoğaltılması olsaydı, Müslüman fatihler öncelikle İslam'ın yayılmasının önündeki en büyük engel olan diğer dinlerin din adamlarını, rahiplerini, papazlarını

¹⁰³ W. Bartold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Çev; Fuat Köprülü, Ankara, 1973, 105.

¹⁰⁴ Ahmet Yaman, *İslam Devletler Hukukunda Savaş*, İstanbul, 1998, 25.

¹⁰⁵ Mevlana Şibli, *Asrı Saadet*, Çev; Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, 1997, I, 392.

¹⁰⁶ Muhammet Esed, Enfal suresi 25. ayetin açıklaması olan 25. açıklama notunda bu ifadeyi değişik açılardan açıklamıştır. *Karışıklık, ihtilaf, gruplaşma, zulüm, kargaşalık, kardeş kavgası..gibi anlamları yanında "kötü yönde ayartma"* anlamını tercih etmiştir.

¹⁰⁷ Ahmet Özel, "Cihat", *DİA*, İstanbul, 1994, VII, 530.

¹⁰⁸ Ezdi, 234.

¹⁰⁹ Taberi, II, 513.

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, II, 457.

¹¹¹ Buhari, İlim, 45.

öldürmeleri gerekirdi ve bu mantıkla Müslümanların eline geçtikten sonra kilise ve havraları yıkarlar ve tekrar açılmasına engel olurlardı. Ancak tam tersi oldu. Müslümanlar din adamlarını öldürmedikleri gibi, fetihlerden sonra birçok kilisenin açılmasına izin verdiler.¹¹² Zaten bu fütuhatin başlangıcını teşkil eden ilk sefere Hz.Ebu Bekir ordusunu gönderirken aynen şöyle demişti: “...ihtiyarları, kadınları, çocukları öldürmeyin.¹¹³ Yemek müstesna hayvanları kesmeyin,¹¹⁴ hurma ağaçlarını kesmeyin, verdiğiniz ahitlerden dönmeyin, hainlik etmeyin, çalmayın, müslu yapmayın, manastırlarda din adamları göreceksiniz onlara dokunmayın...”¹¹⁵

İslam'da savaşın gayesi İslamî fikirleri dayatmak değildir.¹¹⁶ Savaşa teşvik açısından yapılan dinî telkinler, cennet, şehitlik gibi hükümler de, toplumu zorla dinileştirmeye yönelik değildir. Bu savaşları sürükleyen dinî bir saik vardır, ancak dinleştirme hedefi yoktur. Çünkü Müslümanlar açısından küfür, savaş sebebi değildir. Böyle olsaydı Habeşistan'a da savaş açmaları gerekirdi. Bu anlamda kuzeye yönlendirilen bu ordular vasıtasıyla gerçekleşen ilk fetihler sırasındaki İslam'ın yayılışı silah zoruyla değil, fetih ile olmuştu.¹¹⁷

Sonuç olarak bu fetihlerde dinî saikler ilk sıradadır. İlk halifeler dinî ve evrensel hedeflerin, fetihlerde asıl amaç olmasına çalışmışlardır.¹¹⁸ Böylece ilk fetihlerin ana gerekçesini dinî motifler oluşturmuştur.¹¹⁹ Ganimet sevdası, fetihleri bu kadar sürükleyemez.¹²⁰ Fetihler, dinî heyecan ve İslamî erdemle¹²¹ yapılmıştır ancak, toplumsal dinî bir değişim ön plana alınmamıştır ve fethedilen yerlerdeki halklar din değiştirmek için bir zorlamaya tabi tutulmamıştır.

SONUÇ

Buraya kadar Hulefa-i Raşidîn dönemi fütuhatının gerçekleşmesindeki amillerin en önemlilerinden üçünü izah etmeye çalıştık. Bu gerekçelerden her birinin dünya tarihinin kırılma noktasını teşkil eden bu fütuhatin gerçekleşmesinde etkisi olabileceğini düşünüyörüz.

Müslümanları fütuhata zorlayan birçok siyasi sebep vardı. Onları bu coğrafyalara sürükleyen sebepler arasında bu bölgelerdeki zulümler yanında, bizzat

¹¹² Arnold, 81

¹¹³ Benzer talimatları, sahabeleri Mute savaşına gönderirken Hz.Peygamber de yapmıştı. O, çocukların hiçbir kural olmadan öldürüldüğü cahiliye ortamında bunları söylerken, 2001 yılı itibarıyla son 10 yılda dünyadaki savaşlar yüzünden 2 milyon çocuğun öldürülüp, 6 milyon çocuğun yaralanıp sakat kalması dikkat çekicidir. Bkz. Sarçam, 238.

¹¹⁴ Sahabe, seferlerde yağma yapmadıklarını, ancak halkın da kendilerine mallarını vermediklerini ve satmadıklarını şikâyet edince Hz.Peygamber, ancak o zaman malların alınabileceğine izin vermişti. Tirmizi, Siyer, 31.

¹¹⁵ İbnü'l-Esir, II, 335.

¹¹⁶ Abdullah Draz, *Kur'an'a Giriş*, Çev; Salih Akdemir, Ankara, 2000, 50-53.

¹¹⁷ Fetih lügatte “suyun yolunu serbest bırakmak engelleri kaldırmak” demektir. İsfehani, 557.

¹¹⁸ Robert Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, Çev; İsmet Kayaoğlu, Ankara, 1981, 88.

¹¹⁹ İzzeti, 57-59.

¹²⁰ Fikret İşıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul, 1960, 32.

¹²¹ Mesut Erdal, “Muhammet Pickthall'ın Cultural Side of İslam Adlı Eserinde Hoşgörü”, *Dicle Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, Diyarbakır 2000, sayı, II.

Müslümanlara yönelik yapılan haksızlıklar ve saldırılar da bulunuyordu. Bunun yanında Müslümanları kuzeye sürükleyen ekonomik sebepler de vardı. Ancak, bölgeye yönelen insanlara komuta eden şahıslar, bu insanların yağma ve talanla bölgeye hâkim olmasına engel oldular. Bu sebeple Müslüman Arapların kuzeye doğru büyük bir arzuyu yürüyüşünün en önemli sebebinin dinî coşku olduğu kanaatindeyiz. Ancak, dinî gayretle yapılan bu fütuhatta dinî heyecan olmakla birlikte, fethedilen bölgelerdeki halkları zoraki Müslümanlaştırma hedeflerinin olmadığı, asıl sebebin dini ulaştırma gayreti olduğu kanaatindeyiz.

Bedevilikten yeni çıkmış ve fitratlarındaki bedevi kabalığı her fırsatta yansıtan insanların oluşturduğu orduların başına, Hz.Peygamberin terbiyesini görmüş sahabeler geçtiler. Bu şahıslar, orduları o kadar mahir bir şekilde yönetip sevk ettiler ki, tarihin en önemli fütuhatının en önemli sonucu katliamsız, yağmasız, talansız ve bir hukuk zemini içinde gerçekleşen bir fütuhat idi. Onların bu fütuhat anlayışını duyan toplumlar, onların gelişlerini davul-zurna eşliğinde karşılamış ve teklif ettikleri şartları olduğu gibi kabullenmişlerdi. Çünkü kendilerine sunulan bu şartlar beklemediklerinin üstünde olup daha önce alışık olmadıkları türdendi.

Müslümanların ilk fetihleri konusundaki sicillerinin tertemiz olduğunu görüyoruz. Bu fetihlerin durumu hakkında fazla söz söylemeye bile gerek duymadan, egemen dünyanın kökenini temsil eden haçlılarla Müslümanların fetih anlayışının karşılaştırılmasının kâfi olacağını söylemek istiyoruz. Müslümanlar 14/636'da Hz.Ömer tarafından Kudüs'ü hiç kan dökmeden ele geçirmişlerdi. 492/1099'da Haçlılar, Kudüs'ü ele geçirince bütün Müslümanları kadın, erkek, çocuk ihtiyar demeden katletmekle kalmadılar, Yahudileri de katlettiler. Kudüs, 583/1187'de Müslümanlar tarafından haçlıların elinden alındığında ise yine hiç kimseye dokunulmamış, sadece haçlılardan fidye alınmıştı.¹²² Bu bilgiyi aktarmayı yeterli görüyoruz. Dünya tarihinde bu kadar hızla yayıldığı halde, bu kadar az insan kaybıyla fütuhata yapabilen başka bir toplum ve ordunun olmadığını da belirtmek istiyoruz. Müslüman fetihleri konusunda son sözü, ataları on beş asırdır Lübnan'da yaşayan Maruni Hıristiyanlarından ünlü yazar Amin Maloof'a bırakıyoruz: *"Eğer atalarım Müslüman ordular tarafından fethedilen bir ülkede Hıristiyan olmak yerine, Hıristiyanlar tarafından fethedilen bir ülkede Müslüman olsalardı, onların inançlarını koruyarak on dört yüzyıl köy ve kentlerinde yaşamaya devam edebileceklerini sanmıyorum. İspanya Müslümanlarına ne oldu? Sicilya Müslümanları neredeler? Tek kişi kalmamacasına katledildiler veya cebren Hıristiyanlaştırıldılar."*¹²³

¹²² Sarçam, 406.

¹²³ Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, Çev; Aysel Bora, İstanbul, 2000, 50.